

ՔԱՆԱՐԴԱԾԱԿԱՆ

ՖՐԱՆՍԱԿԱՆ. ՔՆՍԱԴԱՏՈՒԹԵԱՆ

ԵՐԵՒ ՍԻՒՆԵՐԸ

ՀԱՅԱՍՏԱՆ

Բնէ ար ԽՎԻԼԻ դարր խորակեց, առ առջութիւնն է իր այլպահն ձեւերուն տակ՝ կրօնական (կաթոլիկութիւն), քաղաքական (միապետութիւն)։ ընկերութիւն (ազնուական նութիւն)։ ՍԽԵՊ դարբ փորձեց կառացաւ նուից, նախորդ դարու աւելութերուն վրայ, նոր շրջանակ մը քննիրացին կրօնքի, նոր կրմարկաւթիւններ, կրները փոխարինելու

Ականատես միշտակագրով մը Սիրի առաջան առթիւ կը խօսի նաև Վահկաց գրառամանը՝ Կարապիտ կաթողիկոսի առեն Շահուարի կողմէն։

Ա մեծ Մուսին Հայոց ՁՁ.Զ (= 1467) ի բազմանալ մեզաց մարդկան և բազգմանէ չարին՝ Ծուլզարցի ոմն նախուաւ անուն, եղեաց հակառակ Մարայ սուրանին, շատ աւեր էած անոր աշխարհին։ Կ շատ թարքան, զոր Ապահովի կոչէին, զամէնն քշտեց և բազում չարտիւն գործեաց կ էաս զիանկայն։ Եւ յիշ այս ամենայնի խորհեաց աշխարհին Արսոյ քաղաքին ի բերդին . . . (Պատր. Կարդիլ. Կիլիկիոյ) Բարք գէն կթղկ (Էջ 58)։

Բառ Մուրատ Բերիացիի, 1840 թւաւ կաններուն Վահկա աւանին հայ բնակչուր թեան թիւը եղած է հայերը վնասնիք միայն թակ 1863ին, զատ Պարտիզանանանի, այց թիւք բարձրացած է 200ի։ Թուա Զիհաչէֆ՝ որ 1853ին այցելեց Վահկան, Հայոց և Աթշարներու թիւք իսան՝ կը հաշուէ 150 տուն։ Յայտնի է որ Վահկացի հայեր անկէ յետոյ տակաւ կը քրուին Կիլիկիոյ այէ ըբրձաններ, ապրուատի ի խնդիր։ 1880ական թուականներուն կիլիկեան Ընկերութեան պատրաստած մարգահամարով Վահկայի մէջ կը գտնենք 300 տուն Հայ բնակչութիւն։

ԱԲՏԱԿԻՀՁ ԱԲԲԵՊԻՍԿՈՂՈՒ

(ԳԵՒԶ)

համար, ուրիշ բարսյական մը՝ կրօնքի վրայ կրմուածէն տարրեր։

1891էն սկսեալ, Ֆակէն, հետապնդելով հնատախուզու թիւնները որոնց մէջ այնքան փայտուն կերպով սկսած էր մէկ մէջ մասը իր ԿԽՎԻԼՊ դարշուն, կը յատկացնէ ամենէն յատակը իր գործունէութեան ԽԽԵՊ գարու Փրանսացի մատագներու ուսումնասիրութեան, որոնք զրագէտ կամ ոչ անպատճեցին, իրենց երկերով, հստաման և ապիկեան նոր իշխոնութեանն մը որ աներաժեշտ էր կը գործնէր հիմնին կործանումը։ Բայոր անոնք որոնք բնիքն իրենց բարբ այս հառուցաւած քին կը գրաւին ուշագրութիւնը քննագատին, որ անոնց շանքին կը հետեւ պատրանաթափութեամբ խառն մատանզութեաններով։

Թնագասարին այս նոր հետախուզութեանը միմիայն (ոչ իսկ զիխաւորաբար) գրական չէ ա՞լ։ Բնէպէս խորագիրը երեք հստորիներուն, որք ան աւանդած է սոսացուած արդիւնքները։ Կը ցուցնէ. Politiques et Moralistes du XIXe Siècle. Երկ մըն է քաղաքական և բարոյական իմաստահրութեանն Պատրիարք չէ ուղարկած կոչ աշխարհին։ Առողջութեան մասնաւորին ուղարկած է ապահով կոչ աշխարհին կամ քննիրային կոմնքի, կրօնական կամ քարոյական։ Առողջութեան միմասը որուն այժմ կը հետեւ նոյնն է զոր կիրարկած Է XVI, XVII, XVIII, և ՍԽԵՊ դարերու գրագէտներու ուսումնասիրութեան։ Տեղինակի մը մատացման վերաւուծման է, այնպէս ինչպէս կը յայտնուի իր երկերուն մէջ, և վերկառուցումն է մարքիր գաղափարներուն մանրամասնութեան՝ որ կը յանգի, բառ պարագային, ըլլայ գրական գիմազիքի մը զարմանալիօրէն կինդանի, ըլլայ զրութեան մը առաւել կամ նուազ զօդուած, հրահալի պալատ մը գաղափարներու ուր վերկառուցցին պայցառ միտքը կը չարժի հեշտիւ։

Mme. de Staël և Benjamin Constant, Saint-Simon, Victor Cousin և Auguste Comte, Stendhal, Saint-Beuve Taine, Renan, ուսումնասիրուած են յաջորդաբար, այնքան տալու նպատակով ամբողջական ակնարկ մը իրենց գաղափարներուն և առաջարին, որքան մտադրութիւնը, միշտ Ներկայ, քաղաքիւ գործնական լուծումները հարցերուն

զորս կ'ուսումնասիրին անոնք և զորս ֆաւկէ ինքը ինքինը իր կուտաք իր կորդին:

Խնչ որ կը տպաւորէ մանաւանդ ընտիրութեամբ քննագատին՝ իր նոր ձեռնարկին մէջ, առ բագութիւնն է թափանցիւն՝ մէկը միւսէն շատ տարբեր հեղինակներու մատառումն, և գերազոյն զիւրութիւնը՝ գանացանիւու անոնց գաղափարներուն բանենէն նուրբ եւ բանդիրը: Անկարելի է որ մատոց զզացուած ըլլայ — հաճելիօրէն զգացուած — «բանակ չի վիրութենէն որով Ֆակէն կը զանազանէն է կը ցուցագրէ մարք մը ամենէն մուրիմ զիմումը ու այնպէ՞ս որ մարք կը կարծէ ներկայ ըլլալ կազմութեանն ինչ իր գաղափարներուն և անոնց կարգաւորումն: Դէտը է նկատի, անկէ զատ, որ ըննողատին իմացականութիւնը, պահելով նկրութեան իր ամրոջ յատիրութիւնները նոյն ինչ անհեցներով զանոնք, կը սասանաց աւելի լացնութիւն և աւելի տարածալիքն: Կարող է ընդորկել աւելի բաներ, նոյն խաղաղ և փստակ ընթացքով:

Այս խումբի երկերուն կցիւու է, որպէս ժագում անող գրեթէ նուն ներշնչուում է մը, երկու գեղեցիկ հասորները զոր Ֆակէ հրատարակեց 1904ին և 1905ին նեւ չեն կարգալով և Պատաճի հարզական նամակ: Բննագագար հն կ'ուսումնասիրէ երկու իմաստասէրները՝ ամենէն իր բարեկարգութիւնը գործում և իրեն բըրնուում, մինչ մուլենած անհարգութ միւսը՝ բարյականը խնդրագալ ջատագով: Առաջնը՝ մանաւանդ քննագատու է մարգար մէջ լաւագոյն հպատակած բոլոր դաշտագործներուն երկրորդը՝ առաքեալ մը բարիքի հաւատքին, որուն կը հապէ և կը վիրուծէ ամէն բան, Մին, ազատ և արկած ախնօդի միաց, կը զոնէ մարդկութիւնը՝ ընտանիք մը վերապահուած գումար, գեղեցիկ և վուանգուոր կհանքի մը ցնարսին երադին: միաց, իմաստ իմաշտասէք մը, իրկնաւած շացառակ արուեստագէտով մը, պարտականութիւն սահնաներ է ուսուցանելու մարդոց մէ՝ առաջինութիւնը միակ սիրելի բարիքն է, և նոյն ինչ միակ բարիքը:

Անդրտակ մը կաց երկու քիչ միջն կը թարք թէ և պատշաճորէն խօսելու համար այս մատառութիւնուն իրացանցիւն մատինն ասրբաւոր ըլլայ անենակ բացարձակապէս

տարբեր և հոգագիր յատկութիւններ և կը թուի թէ, բայ թափանցելու համար մէկուն մտածումն, հարկ է կոց ըլլալ միւսինին, և մէ անխորուրդ գրաւական մըն է յայ կակինիք լրի հասկնակ երկուքն ալք: Այս գրաւեն եկու Ֆակէն, և զայն կատարելուա պէս բռնեց: Պարտինք նկատել ասրիկա ծառու մը իր մուքին կարողութեան հասաւարուա պէս ընդունակ հասկնալու տարրու գազառ փոքրները, իրարմէ ամենէն հեռաւութիւններն իսկ. նշան մը, նոյն ատեն, մտաւորական մէծ արգարագատութեան և մշտարթուն հետաքրքրութեան: նշան մը վերջապէս՝ բարձր անկեղծութեան և բայց նաշակի, որպէս հաճէն արդարութիւն ըրա մտաւոր արժեքին այս երկու հոգածիր բանքանութերուն և ատրբեր գեղեցկութեանը տիյ երկու երկերուն:

«Քաղաքաբայեններ եւ Բարոյագեններ ու ուսումնասիրութիւնները սակայն զինք չեն ցրուեր կատարելապէս գրական պարագանենք է: Սորպանի ֆրանսական բանաստեղծութեան ամպիոնէն կ'ուսուցանէ նիսթ: մը որուն համար ինք չէ ստուած բարձրուելու և այս անգամ հետու է նորոգած ըլլալ ու ու է մէկը իր նիւթերէն, բայց մէս չեն կ'ելլէ զարկելու կերպով, պատուառու նոյն իսկ ապացույց՝ իր երկու հասորները որ իր կարգ մը գասախօսութիւնները վերը արտաքրուած են ։ Ֆրանսական բանաստեղծութեան պամտօքին և խորագրին տակ:»

Կուայս նաև Flaubert մը ներանացի մեծ գրականեւուաւաւ զեղեցիկ հաւաքու ծոյն մէջ, որ կը հրատարակ նոյնպէս երրու ուրիշ ուսումնասիրութիւններն Շենի մը և Վալաց մը: Այս ուսումնասիրութիւնները իրենց մեթօսով, կը իմաստիւնան առնոց՝ որ կը պարունակուն «XIX» դաշտու մէջ աւելի մակամասնական և աւելի մանարախոյց, իրաքանչիւրը կազմելով հասոր մը հիշու:

Նայն թուականէն է վերջապէս իր History de la Litterature Francaise-ը երկու հատորով, ուր կը փափաքի ներկայացնել, իրեն միշտ սիրելի եղած ըմբռնուումն համաձայն, ցուցակ մը շղթայումին գրական եւ դիլութեանց ցուցագրուած իրենց առնչաւ թեանց և յաջորդութեանց մէջ, յատկ և պարզ, իրապարիչ միեւնոյն տակն, բայց ուրիշ գննագատական նկատողաթիւններ

գտարուած ըլլան կարելի եղածին չափ։ Կը փափաքի որ իր պատմութիւնը ծառայէ իր ներածութիւն երկերու ընթերցումին։ Կը հայթայթէ հարկաւոր էական թրականինը անոնց իմացումին, բայց առանց թելցրելու քննադատական նկատողոււթիւններ, առանց հրաւերի կարգավոր մասնաւոր տեսանկիննէ, որ քննադատինն է ի ի մի բան Լ' Histoire de la Litterature Française կը նպատակադրէ տեղեկացնել ընթերցողին, զինք ազատ ձգելով, այսու ամենայնիւ, ինքն իրեն համար կազմելու անձնական կարծիք մը։

Խելպէս տեսանք, մօտաւորապէս 1890էն սկսեալ, իր ասպարեզին վերջին քսան տարիներուն, մակէն պիտի տարուի, քաղաքագէտներու և բարոյագէտներու ուսումնափրութեամբ, զրադիլ աւելի և աւելի քաղաքական և բարոյական հարցերով։ Առանց կալուած փոխելու տեսակէտ փոխեց։ Իր ուշագրութիւնը գրաւուած էր աւ նոնցմով որ ԽIXրդ գարու ընթացքին, քըննած էին քաղաքական, ընկերային, բարոյական ինդիքները, փնտակիով լուծաւմներ, առաջարկելով ամոքքիններ, մատուցանելով ապեղանիներ, մտակող, մէկ բառով, հայթայթելու երջանկութիւն՝ անձկագին ու առաջապացին մարդկութեան։ Եւ այս քննական հետախուզութիւնը յանգած էր հանդիպարանին կենցանքիները՝ *Politiques et moralistes du XIXme Siècle*-ի, Ֆակէն դարձեալ կը ձեռնարկէ ուզզակիօթիքն ոյն այս ինդիքներուն զոր չեղափի միայն նկատի առած էր։

Այս նոր արշաւը քննադատի մը և բարոյակէտի մը, որ ընկերարան կը գտնին, ներկայացուած է դրոժեռու երկար սերուած մը ուր վերլուծուած են բոլոր գիտաւոր կերպարանքները օրակարգի հարցերուն՝ *Questions Politiques* (1899), *Problèmes Politiques du temps présent* (1901), *Le Liberalisme* (1902), *L'Anticlericalisme* (1906), *Le Socialisme* (1907), *Le Pacifisme* (1908), *Les Préjugées nécessaires* (1909), *Discussions Politiques* (1909), *Le Culte de l'incompétence...* և *l'horreur des responsabilités* (1911), *La Démission de la morale*, *Le Feminisme*.

Ընկերարան Ֆակէն այս վերջին երկերը քննելու հարկ չկայ՝ իրենց պարունակութեամբ մեր հետախուզութենէն՝ գրական

քննադատութեան ըրջանակէն՝ դուրս կ'ել-լին։ Մակայն անօգուտ չէ թերեւս իմանալ կոն երեւող յատկութիւնները՝ խորունկ ծանօթութիւն ուսումնափրուած հարցերուն, անոնց պատմութեան և անոնց ներակայ վիճակին, բացարձակ ուղղամատութիւն՝ անոնց ցուցագրութեան։ զարմանալի յրատակութիւն վերլուծումի, խսուութիւն՝ եղակացութիւններու, բոլոր այս յատկութիւնները, ինչպէս ոճը, որ կը միանէ վայելու ընտանութիւն մը զուարթախուն ութիւնամբ թաթաւածն պարզութեան մը, կը վերածեն մոքք վայելքի մը իր ռւուում նասիրութիւններուն ընթերցումը։ Ֆակէն մեզ կ'երեւի իրը չառ իրազեկ խորհրդական մը, որ, համզուած ըլլայով հանդերձ տուած խորհուրդներուն անմիջական անօգուտութեան, չարճամարհեր սարածելու տառաօրին իր պազուն իմաստութեան ալիքները, կամ նիտելու, նման բանաստեղծին ծերունիին,

Ակոսներուն՝ ապագայ նուննէր։

Համընթացարար ընկերարանական, քաղաքագիտական, բարոյագիտական գործերուն, մակէն կուտայ գրական քննադատութեան ուսումնափրութիւններ։

1902էն 1910, լոյս կը տեսնին *Propos littéraires*-ի հինգ հատորները, ուր ժողվուած են զանազան հանդիմներու և թերթերու մէջ հրատարակուած յօդուածներ, օրուան գիրքերուն մասին, զեպ, նորավէպ, պատմութիւն և քննադատութիւն։

1901էն 1908 կ'երեւի, իր տնօրէնութեան տակ, *La Revue Latine*, բազգատական գրականութեան թերթ, որուն զիտաւոր խմբագիրն է ինք։

1912ին Rousseau-ի 200 ամենակի տարեգարձին առիթով, Ֆակէն կը հրատարակէ *Contrat Social*-ի հեղինակին մասին ընդարձակ ուսումնափրութիւն մը հինգ հատորով՝ *Vie de Rousseau*, *Rousseau Contre Molière*, *Les amies de Rousseau*, *Rousseau artiste*, *Rousseau Penseur*.

Այս գիրքերէն մէկէ աւելին նկատուելու են իրը կարեւոր տուրք XVIIIրդ գարու մեծ գրագէտին ուսումնափրութեան, և մանաւորարար *Les amies de Rousseau* և մանաւանդ *Rousseau Penseur* նորոգած են

Նիմը և արձանագրուած ենթակային գրաւ-
կանութեան մէջ:

Ամբողջ ըլլալու համար, պետք պիտի
ըլլար յիշտակիլ տակաւին այլ զարձեր
այս բնույն հեղինակին գրիչէն՝ En lisant
les beaux vieux livres, Խորհուրդներու պըզ-
արկ հատոր մը կարգալու ձեւին վրայ որ-
պէսզի ընթերցումը օգտաւէս զանայ՝
L'Art de lire, հատոր մը՝ La Fontaine-ի վր-
այս, ուրիշ մը՝ La jeunesse de Saint-Beuve,
ուրիշներ տակաւին... .

Երբ նկատենք իր ամրազդին մէջ մտա-
ծումի և աշխատանքի այս կենաքը, որի-
ցուն բառը պնդումնի կուգայ գրչին ծայ-
րը: Խօս 60 հատոր, շատ զանազան նիւ-
թերու վրայ, կը ներկայացնէ աշխատանքը
զրականութեան այս զարմանայի աշխատա-
ւորին: Եւ պէտք չէ մտնալ ըստիւ թէ այս
հատորները կը պարունակին ֆակէին ար-
տադրութեան մէկ մտաց միայն, հրատա-
րակուած որը օրին: Ընդարձակ քննութիւն
մարդկային մտքի կալուածին ընդմէջնէն,
բիւրեղացած, տարիներու ընդմէջնէն, զրա-
կան զուսի-գործոցներու, իմաստասիրա-
կան զրութեանց, ընկերոյին կրթարկու-
թեանց մէջ: Իննադաստին հոգին հայելի մըն
է, ուր ամրազդ աշխարհ մը կը ցոլայ, և
ուրիշ կ'արտացոլայ աւելի յատակ, աւելի
լաւ կարգաւորուած, կարելի եղածին չափ
քիչ ձեւազեղծուած, խազակ և անդորր
փայլով մը, աւելի զեղեցիկ աւելի տրամա-
րան ըլլալուն քան իրականութեան մէջ իսկ:

Շահեկան է անկասկած նկատել, ֆա-
կէին գործադրած քննազատութեան կերպը,
և իրեն յատուկ մեթուաները:

Պիտի գտնենք իր մէջ տեսարան մը,
զրական քննազատ մը, կինզանագրով մը
և գաղափարներու քննազատ մը:

ԱՄՓՈՓԵՑ

ՊԱՐՄԻՒԵԼ ՏԵՐ ԹՈՒՀԱՆՆԱԿԱՆ

(Եարունակելի՝ 8)

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՎԱԼԵՔԵՐ

ՍԿԵԿՈՒԱՅՑ

ՏԵՂԱԳՐԻԱԿԱՆ. — Ոկեւայի գանքը կը
գտնուէր Տարսոնի առևմաններուն մէջ, և
Լամբրոն բիրզին մօս, և կը պատկանէր
Նոյն բերդի իշխաններուն: Աւելէր Ա. Ասա-
ւածածածին գլխաւոր Եկեղեցիէն զատ հան
Ա. Փրկի և Ս. Նշան անունով տաճարներ:

ՊԱՏԻԱԿԱՆ. — Ոկեւայի գանքին շի-
նութեան պարզաները յայտնի չեն: Պատ-
մութեան մէջ անոր յիշտակութեան կը
սկսինք հանդիպիլ մթ: Դարսու կիսուն: Ներ-
սէ Լամբրոնցից մինչդիես սանդիրոց ե-
րախայ էր, կը հրաւեղանայ, և ձնողքը
զինքը կը բերեն Ոկեւայ և կ'ընծայէն Ա.
Ասաւածածածինն, իր անունով շինուած առ-
նարին մէջ (Ասմ. 226), շ. 1153 կամ 4
թուին (Ոիս. 97):

Ոկեւայի գանահայրերէն սմանք կը
յիշտին իրեն Լամբրոնի Արքեպիսկոպոս,
ուրիշներ իրեն Տարսոնի Արքեպիսկոպոս:
Ուկատամիթ են այդ յիշտասկութիւնները
որոնց համաձայն կարելի է կազմեն զանո-
հայրերուն հետեւել ցանկը, որ յայտնու-
պէս կարս է որբոգութեան և լրացումը:

1. — Ներօս Արքեպո. Տարսոնի (1175
— մ. 1198). — Հաչակաւոր Լամբրոնցին
է առ, ծանօթ իրեն գործանեալ Եկեղե-
ցական և մեծ մատենագիր:

2. — Վարդան Արքեպո. Լամբրոնի և
Ալաշոնող Ոկեւայի (1199) — Ներօս հ-
զած է կեսու Ա. Բագաւորի օձման: —
Մըրս էջ 110-1:

3. — Երիցոր Ոկեւայի (1205). — ԺԲ.
— ԺԿ. գործ ծանօթ մատենագրեներէն
է առ: — Զ-ըր. Հ. Ն-ըր. էջ 714-7:

4. — Միսքար Վ-ըզ. Ոկեւայի (1254
— 74). — Հեթում Ա. Բագաւորին Բա-
րսրերուն ենակն այցելութեան ութիւն-
ուոր ընկերոցած է իրեն պերճարան մարդ
(1254 թ.): Մատ ուսուց ութիւն վերջ կառան-
դին կթզ. և Հեթում Բագաւոր զինքը
նուիրուկ կը լրկէն Ացքո, Ա-րքանուն Դ-
Պ-որի Ակեսովն նես սեսակցելու և խո-
սկելու: Եկեղեց կառ նույգերու չուրիչ:
Միդրադ մատենագր կերպով վընարանած է